

PÉNZES DÁVID

A TUDOMÁNYOS FOKOZATSZERZÉS ÁTALAKULÁSA 1948–1953 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON

1948 után hazánkban is megkezdődött az ország szovjetizálása, vagyis a Szovjetunió mintájára történő átalakítása. Ez magában foglalta az összes alrendszer (például gazdaság, tudomány, oktatás, művelődés) tervutasításos átszervezését. A szovjetizálást a tudományos (köz)élet sem kerülhette el, radikálisan átalakították a tudományos intézmények és minősítések rendszerét is.

Tanulmányom fő kérdése, hogyan alakult át 1948-tól 1953-ig a tudományos minősítések rendszere, miként került az egyetemektől az akadémiára a tudományos minősítések odaítélése, hogyan befolyásolta ez azt a folyamatot, amelyben az egyetemek autonómiájuk jelentős részét elveszítették. A minősítés témája azért is fontos, mert a fokozatok „odaítélése” az oktatókról, a leendő professzorokról szól, akik később a tudományos élet főszereplői lesznek, az egyetemeken és főiskolákon tanítanak, vagy a tudományos intézetekben kutatnak, tehát jelentős a szerepe a tudományos utánpótlásban.

Az új doktori képzés (amit aspirantúrának neveztek) bevezetésével a mai doktori programokhoz hasonló képzés kezdődött meg Magyarországon. Ám míg ma ez – általában – szabadon választott nézőpontok mentén történik, addig az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején egy meghatározott (és főleg a kezdetekkor komolyan megkövetelt) ideológia mentén folyt.

A tudományos minősítések tekintetében is látványos átalakulásra került sor. Az aspirantúra és vele együtt a kandidatúra (a fogalmak magyarozatát lásd lejjebb) megjelenése és elfogadása, a doktori címek és fokozatok kiadásának rendszere – ha nem is gond nélkül, de – hosszú távon stabilan megmaradt Magyarországon.¹

.....
¹ A kandidatúra 1994-ig megmaradt, az 1993-ban bevezetett PhD-fokozat pedig nagyban épített a korábbi rendszerre.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁTALAKÍTÁSA – A MAGYAR TUDOMÁNYOS TANÁCS

Aligha lenne érthető az új minősítési rendszer bevezetése az Akadémia² átalakulásának megértése nélkül. Ez a folyamat már 1945-ben elkezdődött, és az 1950-ben elfogadott új akadémiai szabályzattal teljeseedett be (ROMSICS 2001). Ennek az átalakulási folyamatnak volt része a Magyar Tudományos Tanács (MTT) is.

A Magyar Tudományos Tanács létrehozásáról szóló törvény³ értelmében az új szervezet legfőbb feladata „a tudományos élet tervszerű irányítása”, valamint az országos tudományos terv⁴ megalkotása lett volna. Ezenkívül feladatául szabták a kiadók tudományos kiadványai tervének felülvizsgálatát és összeegyeztetését az országos tudományos tervvel. Mindezekkel együtt még a kormány részéről felmerülő tudományos kérdésekkel kapcsolatos álláspont kialakítását is el kellett volna látniuk (véleményezés). Az egyetemi autonómia szempontjából különösen fontos az a tény, hogy az egyetemi és főiskolai tanári kinevezések tekintetében véleménynyilvánítási, a tudományos intézetek esetében pedig javaslattevési és véleménynyilvánítási joga volt (2. paragrafus e. pontja). Ez tulajdonképpen már előrevetítette az egyetemek kinevezési és fokozatszerzési autonómiájának végét, valamint a tudományos élet leendő centralizációját.

A tanács vezetését a háromtagú elnökség látta el, vezetője az elnök (első elnöke Gerő Ernő, társelnöke Ortutay Gyula, titkára Alexits György) volt.⁵ A tanács 27 tagból állt, amelyben egyharmad arányban (egyenlően) osztoztak a társadalom-, természet- és műszaki tudományok. Ez három szakosztályt jelentett: társadalomtudományi és nemzetgazdasági (1), természettudományi (2) és műszaki (3), amelyek élén a szakosztályok tagjai által választott vezetők álltak. A tanács tagjait – beleértve az elnökséget is – a kormány javaslatára⁶ a köztársasági elnök

² Az *Akadémia* szó alatt mindvégig a Magyar Tudományos Akadémiát (MTA) értem; ahol nem, ott ezt külön jelzem.

³ 1948. évi XXXVIII. törvény a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában (1948. szeptember 8-án lépett életbe). A törvény a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) Értelmisségi Osztályán készült, majd változtatás nélkül – a Politikai Bizottság nem foglalkozott vele – terjesztették a parlament elé, ahol érdemi vitában (kritikák megfogalmazása mellett) minimális változtatással végül elfogadják (HUSZÁR 1995: 27–28). A törvényhez végrehajtási utasítás nem készült (HUSZÁR 1995: 50).

⁴ Az országos tudományos tervet az országos érdekű tudományos kutatások munkatervként definiálta a törvény, amely figyelembe veszi a bel- és külföldi intézetek tudományos eredményeit – olvasható a 2. paragrafus c. pontjában.

⁵ Gerő – a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint – nem kívánta az MTT vezetését. Egyrésztől nem volt tudós, másrésztől pedig túlterhelve érezte magát. Ennek ellenére Révai szerint „Gerőnek maradnia kell”, és maradt is (HUSZÁR 1995: 28, 49. lábjegyzet).

⁶ Ez napjaink gyakorlatában azt jelenté, hogy az Akadémia vezetőségét és a tudományos osztályait vezető személyeket a mindenkori kormány javaslatára a mindenkori köztársasági elnök nevezné ki.

nevezte ki három évre, ami korlátlanul meghosszabbítható volt. Az intézményt a miniszterelnök felügyelte.

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) térnyerését – vagyis befolyásának növekedését – jól mutatja, hogy az MTT ügyrendjét (ami egy állami testület) a tanács pártkollégiuma (párttestület) fogadta el, az MTT vezetősége csak ezután hagyhatta jóvá (HUSZÁR 1995). Vagyis mielőtt egy állami testület elfogadja a maga ügyrendjét, előtte egy párttestület dönti el azt, s a párttestület változata kerül tovább a vezetőség felé. Eredetileg a pártkollégiumra az állami (értsd MDP) befolyás és irányítás miatt volt szükség,⁷ amely az állami szervezet vezetőségével párhuzamosan irányító – befolyásoló – funkciót látott el. Az MTT esetében azonban nem pusztán az MDP Tudományos Bizottsága ajánlásainak közvetítéséről volt szó, hanem az MTT-n belül működő párttestületek állásfoglalásának érvényesítéséről is.⁸

Az önállósághoz (autonómiához) szokott felsőoktatási intézmények nehezen viselték az új, túlságosan bürokratikus eljárásokat. Azonban Huszár szerint nem elsősorban politikai indíttatásúak voltak a megjelenhető kritikák, hanem sokkal inkább a túlközpontosítás, a túlszervezés ellen léptek fel, és persze az újjal szembeni megszokott bizalmatlanság is jelen volt (HUSZÁR 1995).

Tehát a Magyar Tudományos Akadémia helyére – Romsics Ignác szavaival élve „ellenakadémia”-ként (ROMSICS 2005: 328) – a Magyar Tudományos Tanácsot próbálták beilleszteni. A Magyar Tudományos Tanács ugyanakkor „beilleszthetetlen” volt a tudományos közösség keretei közé, így alig egyéves működés után felszámolták (miután – tulajdonképpen elvégezve feladatát – államosította az Akadémiát, tevékenyen részt vett az elitcserében és a marxista szemléletmód hegemoniájának megvalósításában).⁹

A Magyar Tudományos Tanácsot hivatalosan végül az 1949. évi XXVII. törvény (a Magyar Tudományos Akadémiáról) 5. paragrafusa szünteti meg.

.....
⁷ 1949 tavaszán még kevés a befolyásos párttag (HUSZÁR 1995).

⁸ Az MTT Pártkollégiuma 1949 augusztusáig formálisan jogalap nélkül működött (HUSZÁR 1995), ugyanakkor feladata a magyar tudományos élet irányítása az MTT-n, az Elnökségen és a Titkárságon keresztül (GOLNHOFER 2006).

⁹ Többek között a pedagógia jeles tudósát – és egyben utolsó akadémikusát –, Prohászka Lajost is ekkor kényszernyugdíjazták.

AZ ASPIRANTÚRA BEVEZETÉSE

Kutatásom során a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai- és Történettudományi Osztályának Iratai (a későbbiekben: MTA Archív) között eddig ismeretlen iratokra bukkantam.¹⁰ Az iratok érdekessége, hogy alig néhány hónappal előzik csak meg a végleges törvényerejű rendeleteket. Ennek megfelelően elsősorban tervezetek, amelyek – ha nem is eredeti formájukban, de koncepciójukban – magukban hordozták a törvénnyé válás lehetőségét. Ugyanakkor egyfajta olvasatát is adják – egy-egy magyarázattal – a törvényalkotó lehetséges szándékának.

Az aspirantúra és a doktori fokozatok, valamint a tudományos minősítések átalakításával kapcsolatos három olyan dokumentumról van szó, amelyek előrevetítették a néhány hónappal később kiépült rendszert.¹¹ A fellelt forrásokból részben az aspirantúra szovjet modelljéről, részben annak magyarországi bevezetéséről, valamint az egyetemi tudományos fokozatok jövőbeni „megszerzésének és adásának” tervezetéről kapunk információkat. A továbbiakban e három kérdéskörrel foglalkozom.

Az aspirantúrával kapcsolatos feljegyzések között nem maradt fenn a készítő neve, a doktorátussal kapcsolatos feljegyzéseket Pécsi Márton, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bölcsészkarai csoportvezetője írta alá.

Az aspirantúra szovjet modellje

Az Akadémia levéltárában található – ismeretlen szerző által készített – irat, az aspirantúra szovjet modelljét négy pontban és két oldalon, mellékletként ismerteti, majd rátér a magyarországi alkalmazhatóságra, bevezethetőségre.¹² A rövid összegzés összevetése az eredeti orosz forrással nyelvi inkompetenciám okán nehézségekbe ütközik. Mindazonáltal abban sem lehet biztos a kutató, hogy nem túlbuzgóságról¹³ (RAINER 2011) van-e szó, vagy éppen érdekezérelt, tudatos befolyásolásról, amikor a szovjet modellt ismerteti a melléklet. Ahogyan abban sem lehetünk biztosak, hogy a melléklet szerzője nem egyezik-e meg a tervezetet készítő személyével.¹⁴ Ha megegyezik, adódik a kérdés, hogy vajon

¹⁰ MTA Archív 72. doboz 1. dosszié.

¹¹ MTA Archív 72. doboz 1. dosszié.

¹² „Feljegyzés az aszpirantúra intézményének magyarországi bevezetésével kapcsolatban”. MTA Archív 72. doboz 1. dosszié.

¹³ Rainer kiemeli – Borhi Lászlóra hivatkozva –, hogy 1945–47-ben a magyar vezetés aktívabbnak tűnt Moszkvánál.

¹⁴ Az 5. dossziében, Pécsi Mártont jelölik meg – a VKM bölcsészkarai csoportjának vezetőjét – kapcsolattartó személynek (akivel együtt kell működni) a tudományos címek és doktori fokozatok felülvizsgálatánál.

miért nem írta alá. A lehetséges válaszok között van az iratok leadáskor előforduló „hanyagosság” (szétestek az iratok stb.), ugyanakkor felmerülhet a szándékosság is, még hozzá kétféleképpen: 1. nem akarták, hogy a szerző személye – függetlenül attól, hogy jelentős tudósról vagy egyszerű hivatalnokról van-e szó – befolyásolja az MTT-t, 2. vagy utólag nem kívánta vállalni munkáját a szerző.

Ennek megfelelően a dokumentumot nem a szovjet rendszer hiteles – például fordításon alapuló – ismertetésének kell tekinteni, hanem olyan leírásnak, amelylyel a szerző szemüvegén át láthatjuk (látattja) a szovjet tudományos minősítések rendszerét. Ezt erősíti a szöveg „következetlensége” is – mint például az, hogy szinte csak főiskolákról ír, egyetemekről nem, az intézetek igazgatóit megemlíti, de a tanszékvezetőkről már nem ejt szót stb. –, ebből sokkal inkább egy *ad hoc* és görcsös munka képe rajzolódik ki, semmint ellenőrzött, hiteles információkon és forrásokon alapuló elemzés. A források megjelölésének hiánya is azt jelzi, hogy személyes tapasztalatok és elbeszélések alapján rajzolt képet a szerző. Az MTT dolgozói pedig ennek alapján alakíthatták ki saját álláspontjukat a szovjet rendszerről, és ennek szellemében cselekedtek (szavaztak) az utánpótlás kérdéseinél.¹⁵ Mindezek tudatában kell a dokumentumot kezelni és forrásként felhasználni.

Az első pont szerint – függetlenül a végzés idejétől (a dokumentum csak „*főiskolai képezítés megszerzése után*”-ról beszél, az egyetemeket meg sem említi) – az aspirantúrára jelentkezőknek felvételi vizsgát kell tenniük három tárgyból. Ezek: 1. marxizmus–leninizmus, 2. szaktárgy és 3. idegen nyelv. Arról, hogy a felvételin egy vagy több idegen nyelvet követelnek meg, nincs információ a szövegben, ugyanakkor a későbbiekben – a dokumentum harmadik pontjánál – ismét szóba kerül a nyelvi vizsgatárgy, de ott már két idegen nyelvről olvashatunk, ugyanakkor a szövegben a „szaktárgy” kifejtése is elmarad. A szöveg tehát nem koherens.

A második pontban az aspirantúra idején elvárt feladatokról esik szó. Ennek megfelelően a jelölt vagy egy főiskolai tanszék mellett (egyetemről itt sem esik szó), vagy tudományos intézetben dolgozik, ott a munkájáért fizetést kap. Az intézet vezetője, igazgatója folyamatos munkaterveket dolgoz ki a jelölt számára, ezek végrehajtását ellenőrzi. A szöveg szerint: „*a legjobb professzorok*” speciális, módszertani jellegű előadásokat tartanak az aspiránsok számára, akik a második évtől bekapcsolódnak a tanszék oktatói munkájába.

A harmadik pont több részletben letehető aspiráns vizsgákról ír. A felvételihez hasonlóan, a vizsgatárgyak itt is: a marxizmus–leninizmus, egy szaktárgy és két (!) idegen nyelv. Aligha életszerű, hogy egy, másfél év után a legtöbben komoly felkészültséget tudtak volna felmutatni például két idegen nyelven történő szakirodalom olvasásából, fordításából. A vizsgák letétele után (itt a szöveg

.....
¹⁵ Minden bizonnyal többen is tudtak oroszul az MTT-n belül, ám aligha lehet kétséges, hogy a legtöbben nem tanultak, és ennek megfelelően nem is beszéltek oroszul.

„rendszerint másfél év után” időtartamot határoz meg), a jelölt jogosult (!) lesz megírni a disszertációját. A vizsgák sehol sem kerülnek részletezésre, sem azok módját (írásban, szóban), sem időtartamát, sem részletesebb tematikáját tekintve. Ezen felül nem szól a szöveg arról sem, hogy mennyi idő áll rendelkezésre a disszertáció megírására. A fokozat – amely a „tudományok jelöltje” (kandidátus) cím viselésére jogosít, például a matematikatudományok jelöltje, történelemtudományok jelöltje stb. – elnyerésének kérdését sem bontja ki. Mindössze annyit ír, hogy a vizsga két részből áll, amelynek az egyik fele a disszertáció nyilvános vitája, „két kijelölt bíráló véleménye mellett és az intézet vagy az egyetem tudós tanácsa előtt való megvédése”. A vizsga másik felének mibenlétéről nem szól a szöveg. Egy mondatban szó esik a jogosultságokról is, a tudományok jelöltje egyetemen a magántanári cím viselésére, tudományos intézetekben pedig főmunkatársi beosztásra jogosult.

Az utolsó, negyedik pontban a továbblépésről esik szó. A tudományok jelöltje a doktori fokozatát csakis egy „nagyértékű, tudományos disszertáció megírása és megvédése esetén” kaphatja meg. A szöveg szerint a legfelsőbb képesítő bizottságnak van joga a doktori fokozat kiadására. Természetesen részletekbe ezúttal sem bocsátkozik a szerző, nem tudjuk meg, hogy a legfelsőbb képesítő bizottság kiket takar (akadémikusokat, doktori fokozattal rendelkezőket, vannak-e köztük párttagok stb.). A fokozat megszerzése – állítja a szöveg – általában előfeltétele a professzori címnek.

A szöveg utolsó pontja leszögezi, hogy „az egész képzés állandóan ellenőrzött munkatervek alapján, felügyelet mellett, tervszerűen folyik”, vagyis a tervezettséghez hasonlóan a tudományos képesítés megszerzése és a tudományos előmenetel is tervszerű, rendezett. Kétségtelen, hogy amennyiben ilyen tisztán – és objektíven – valósul meg a rendszer, egyedülállóan kiszámítható, „tudós életpályamodell” keletkezhet. Úgy vélem azonban, hogy a szerző bár következtelen, de ideáltipikus képet kívánt festeni a Szovjetunióban működő tudományos fokozatszerzési rendszerről.

Mindössze a most tárgyalt kétoldalas – gépelt – szöveg volt „mellékletként csatolva” a magyarországi aspirantúra bevezetésével foglalkozó irathoz. Felmerül a kérdés, vajon ennek alapján (mennyire befolyásolva?) dolgozták-e ki az aspirantúrára vonatkozó tervet. Esetleg létezett egy részletesebb – hivatalos – leírás is?

A fenti kérdésekre aligha kaphatunk válaszokat. A melléklet vélhetően „zanzásított” formában arra szolgált, hogy alátámassza a magyarországi változásokat, és meggyőzze az MTT-t arról, hogy a magyar tudományos minősítések átalakítása a szovjet mintát követi.

Az aspirantúra magyarországi bevezetésének tervezete

A már korábban hivatkozott (MTA Archív 72. doboz 1.) dossziében található meg egy feljegyzés, amelyet az MTT-nek nyújtottak be a magyarországi aspirantúra intézményének bevezetésével kapcsolatban. A dokumentumon 1949. július 27. szerepel dátumként.¹⁶

A feljegyzés egy rendkívül strukturált szöveg, ennek megfelelően könnyen áttekinthető. Főbb pontjait arab számokkal, alpontjait az ábécé betűivel jelölte a szerző. Tulajdonképpen az 1953-as törvényerejű rendelet¹⁷ „magjával” találjuk szemben magunkat, ilyen értelemben egy nem teljesen kimunkált „tervezetről” beszélhetünk.

Az első pontban az aspirantúra céljáról olvasható feljegyzés. Ennek értelmében a cél olyan tudományos káderek kinevelése, akik a marxista–leninista módszereknek megfelelően, magas színvonalon, önálló tudományos kutatói és előadói tevékenységet folytathatnak a hazai felsőoktatásban. Ez gyakorlatilag az 1950. évi 44. számú tvr. első paragrafusának felel meg, igaz, ott bővítve, a jogi szaknyelvnek megfelelően jelenik meg.

Az aspiránsok rekrutálásának (toborzásának) is meghatározott kategóriák szerint kellett történnie a tervezet szerint. Ennek megfelelően olyan, 40 évnél nem idősebb (ez a kitétel a tvr.-ből kimaradt), tudományos vagy termelésben szerzett megfelelő előképzettséggel rendelkező jelölteket favorizált, akiknek „a népi demokráciához való hűsége kétségtelen és akinél alkalmasságuk a tudományos pályára kétségtelennek tekinthető”¹⁸. Ennek szellemében olyan, egyetemi vagy főiskolai diplomával – a főiskolai diploma elfogadása minden bizonnyal a káderhiánynak tudható be – rendelkező személyeket vártak, akik tanújelét adták a kutatói készségüknek, és kitűnően megfelelték az aspiránsvizsgán. Csak-hogy a feljegyzés továbbmegy, és megengedhetőnek tartja, hogy egyetemi vagy főiskolai diplomával nem rendelkező, de szakosított tanfolyamot (esti műszaki főiskola, szakosított pártiskola) végeztek is bekerüljenek, abban az esetben, ha megfelelnek a felvételi vizsgán.

A felvételi eljárás érdekessége, hogy bár a felvevő tudományos intézményhez adja be az aspiráns a jelentkezését, az továbbküldi – felterjeszti – az MTT Titkárságához, amely a VKM-mel (Vallás- és Közoktatási Minisztérium) közösen

.....
¹⁶ Végül majdnem másfél évvel később, az 1950. évi 44. számú törvényerejű rendelettel (tvr.) vezették be a kandidátusi fokozatot. A rendelet az „újrendszerű tudományos fokozat bevezetése és elnyerésének szabályozása tárgyában” címmel jelent meg 1950. november 26-án.

¹⁷ Az 1953. évi 20. számú törvényerejű rendelet. Az aspiránsképzés. Kihirdetésének napja: 1953. szeptember 23.

¹⁸ Uo.

bírálja el, hogy kit bocsájt felvételi vizsgára. A felvételizőknek csatolniuk kellett a hivatalos papírokhoz a publikációs listájukat is.

A feljegyzés leírja, hogy az MTT-nek milyen bizottságot kell összeállítania annak érdekében, hogy elbírálja a jelölteket. A szöveg részletesen felsorolja, hogy kiknek kell részt venniük a bizottságban.¹⁹ Az MTT titkára (vagy megbízottja), az MTT megfelelő szakosztályának egyik állandó tanácstagja, a szakosztályhoz tartozó tudományág tanácsának képviselője, a szakosztály titkára, az MTT személyzeti osztályának vezetője (vagy megbízottja), valamint az adott tudományágban működő tudományos munkatárs. Vagyis – titulusok szerint – a bizottság állandó és változó tagokból áll. Az MTT elnökének, a személyzeti osztály vezetőjének (vagy megbízottjuknak) minden esetben jelen kell lennie.

Ezek után az előző bekezdésben felsorolt bizottsági tagok felállítanak egy öttagú felvételi zsűrit (bizottságot), amely elbírálja a jelentkezőt. A marxizmus-leninizmushoz és a nyelvismeretek elbírálásához szintén zsűri jelölését javasolja.

A tervezet negyedik pontja előre vetíti az 1953. évi 20. tvr. 5. paragrafusának 2. bekezdését. Ennek értelmében két éven belül kötelesek a kandidátusi vizsgát letenni az aspiránsok, de lehetőséget kell biztosítani arra, hogy akár másfél éven belül vizsgázhassanak. A tervezetnél megemlítik, hogy erre a sürgős káderhiány pótlása miatt van szükség, s azoknál alkalmazható, akik egyetemi diplomával rendelkeznek. A munkáskáderek részére három év biztosítható. Az utóbbi két kitétel végül a tvr.-ből kimaradt.

Amennyiben – a bürokrácia útvesztőin keresztül – a jelentkező bejut az aspiránsképzésre, a tudományos intézet vagy tanszék vezetőjének jóváhagyása mellett részletes tervet kell kidolgozni, amelyet az MTT-nek kell megküldeni.²⁰ A kandidátusi vizsgákat követő évben a jelöltnek meg kell írnia és védenie a kandidátusi disszertációt.

A levéltárban megmaradt feljegyzés meghagyta volna a hagyományos doktori fokozatokat, az újak kiadását nem engedélyezte volna, miközben arra készítette volna az egyetemen oktatókat, hogy mielőbb teljesítsék az új követelményeket, hasonlóan a később tvr.-ben deklarált elvekhez.

¹⁹ A bizottságot összeállító bizottságról van szó.

²⁰ Ilyen beszámolókat olvashatóak az MTA Archív 72. dobozában is. A Marx és Lenin által jegyzett szövegek olvasására és feldolgozására (a fennmaradt tervek tanúsága szerint) kiemelt hangsúlyt fektettek.

Tervezet a régi és új tudományos címek adásáról

Az MTA iratai²¹ közt fellelt harmadik dokumentum egy, Pécsi Márton nevével fémjelzett, 1951. március 29-i dátummal jelzett irat. A szintén jól strukturált, ám itt-ott csapongó, különösen a habilitáció fogalmának használata esetén nem mindig koherens szöveg egy későbbi – itt már azonban alig néhány hónapról van szó – törvényerejű rendelet alapja.²²

Természetesen felmerült a kandidátúra bevezetésével annak a kérdése is, hogy mi legyen azokkal a személyekkel, akik korábban szerzett tudományos fokozatokkal rendelkeznek. Egyáltalán mit jelentett 1948 előtt doktorálni? Az 1948 előtti helyzetet Vincze Tamás több szempontból, szemléletesen, memoárok segítségével festi le (VINCZE 2011). Elemzése szerint a doktori disszertációk témájukban és tartalmukban is rendkívül eltérőek voltak. A 20. század elejére gyakorlatilag könnyebb volt doktorálni, mint tanári oklevélért vizsgázni (előbbi mindössze egy szigorlatból állt, utóbbi pedig alapvizsgálatból, szakvizsgából és pedagógiai vizsgából). A bölcsészdoktori végzettség megszerzése inkább a tanulmányok alternatív zárásaként fogható fel (VINCZE 2011). Természetesen azoknak, akik az egyetemen kívántak maradni, szükséges volt habilitálni, publikálni, de többen, akik doktoráltak, nem köteleződtek el a tudományosság mellett, s disszertációjuk általában az egyetlen, nyomtatásban megjelent tudományos munkájuk volt. Ugyan a doktoráláshoz hasonlóan a habilitáció sem volt mentes a kötelező tiszteletköröktől, az 1948 után bevezetett új rendszerben nemcsak a témavezető professzorra illett hivatkozni, hanem a politika által éppen preferált szerzőkre is – kiemelten Marxra, Leninre, Engelsre és Sztálinra –, ami kihívást jelentett a témavezetőknek és az aspiránsoknak egyaránt.

A tervezet felvezető sorai szerint 1948 óta szüneteltek a BTK-n és TTK-n a doktori szigorlatok, csakis különleges esetben engedélyezték őket. A jogi és orvosi karokon továbbra is automatikusan megadták a doktori címet, de ez – állapítja meg a szerző – nem járt magasabb képesítés megszerzésével és mélyebb tudományos munkával. A magántanári habilitációk szintén szüneteltek, alkalmasszerűen – kivételes esetekben – járultak hozzá egy-egy magántanári képesítés kiadásához.²³

Pécsi Márton a káderképzés hiányosságaként írja le az egyetemi oktatók képzését. „Hiányzik az út, a gyakornoktól az egyetemi nyilvános rendes tanárig

.....
²¹ MTA archív 72. doboz 5. dosszié. Tervezet az egyetemi fokozatok és címek megszerzésére, illetve adására.

²² 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet „a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése és az egyetemi oktatói, valamint kutatóintézeteki kutatói állások, illetőleg fokozatok szabályozása tárgyában”. Kihirdetve: 1951. szeptember 11.

²³ A szöveg még megemlíti, hogy az egyetemek sok magántanár működését nem veszik igénybe.

vezető út biztosítása...” – olvasható. A politikailag – értsd az MDP politikájával egybevágó – és szakmailag megfelelő tudású egyetemi oktatókat a szükségleteknek megfelelően időnként áthelyezik, így előfordul, hogy a káderhiányból fakadóan egy-egy tanszék vezető nélkül marad.²⁴ Ebben az esetben kívülről visznek be embert, aki ellátja a tanszékvezetői teendőket – anélkül, hogy tudományos cím lenne a birtokában. A leírásból úgy érzékelhető, hogy a tudományos fokozatszerzés új rendszerének bevezetésére – ennek okán is – minél hamarabb szükség van.

A szovjetunióbeli tapasztalatokra támaszkodva – a korábbi feljegyzés mellékletéhez hasonlóan – kétféle tudományos cím megadását javasolja a tervezet: 1. a *tudomány jelöltje* fokozat (alsó fok), 2. a *tudomány doktora* fokozat (felső fok). Előbbi gyakorlatilag a kandidátusi fokozat. A tervezet szerint a kandidátusi fokozat főiskolán magántanári címre, kutatóintézetben tudományos főmunkatárs címre jogosít. A tudomány doktora fokozat pedig egyetemen-főiskolán és kutatóintézetben egyaránt professzori címre jogosít.

A tervezet merített a korábbi egyetemi hierarchia hagyományából, szóhasználatában és struktúrájában egyaránt. A *tudományok jelöltje* (kandidátusi) fokozattal kapcsolatban kifejti, hogy a „*habilitáció egy formája*”, azaz a fokozat megszerzésével magántanári, tudományos kutatóintézetben pedig „főmunkatárs” címet kap a jelölt. A meghagyott magántanári címmel az adományozáshoz az egyetem tanácsának ajánlását is figyelembe vette. Sőt, kivételes esetben engedélyezte volna olyan személyeknek is a magántanári cím megadását, akik nem rendelkeznek kandidátusi fokozattal.²⁵ Igaz, az ő esetükben egyéves oktatói tevékenységet és a technika, a tudományok vagy a művészetek terén nyújtott kiváló teljesítményt és eredményt várt el. Mindemellett ösztönözni kellett volna őket is a kandidátusi fokozat megszerzésére. A magántanári cím esetében megemlíti, hogy a „Szovjetunióban a »magántanári« címet a felsőoktatási minisztérium mellett működő Legfelsőbb Képesítő Bizottság adományozhatja”.

Részletesen szól a doktori fokozatokról (*tudományok doktora*), amelyhez előbb a kandidátusi fokozatot kell elérni. Egy zárójelbe tett bővített mondatban ekképp foglalja össze a szerző: „Az aspiráns megszerzi a tudományok jelöltje (kandidátusi) fokozatot, ezzel megkapja a magántanári címet, magántanári állásukban megírják a doktori disszertációjukat, [amivel] megszerzik a tudományok doktora fokozatot, ennek következtében a professzori címet”. Ugyanakkor a tervezet sem számol az egyetemi autonómiával: „Az egyetem tanácsa nem adja meg a tudományok doktora fokozatot, hanem csupán elismeri, hogy a disszertáció megfelel

²⁴ A valósághoz hozzátartozik, hogy az MTT hozzájárult az oktatók leváltásához – jobb esetben nyugdíjazásához, így könnyen kialakulhattak olyan „szigetek”, ahol nem volt a tanszék vezetésére alkalmas személy (vö. GOLNHOFER 2006).

²⁵ Ezt az 1951. évi 26. tv. is meghagyta (1. § 3 bekezdés).

a doktori disszertáció követelményeinek, s felterjeszti azt a Legfelsőbb Képesítő Bizottsághoz a doktori fokozat megadása céljából”, azaz az egyetemeknek megszűnik a címadoományozási joguk, s mindössze egyetértési jogot kapnak.

A tvr. 7. paragrafusában a Tudományos Minősítő Bizottsághoz (TMB) utalta a régi (nyilvános rendes, nyilvános rendkívüli stb.) címekkel rendelkező oktatók minősítését. A kérelmet a címmel rendelkező kutatónak, oktatónak kellett benyújtania, amelyet a TMB bírált el 1952. szeptember 20-áig. Amennyiben a jelölt tudományos munkássága megfelel az új kihívásoknak (kandidátusi, doktori fokozat), megtarthatja a címét új disszertáció benyújtása nélkül is. Amennyiben nem felel meg, úgy vagy elutasítja a TMB, vagy megállapítja a fokozat megszerzésének feltételeit. Ezzel szemben a tervezet automatikusan megadta (meghagyta) volna az aktív professzorok, nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanároknak a professzori címet és egyéni elbírálás alapján néhány idősebb intézet- és tanszékvezető oktatónak, a törvényerejű rendelet tehát egy szigorított változatot vezetett be a tervezethez képest.

A tervezet és a tvr. (8. paragrafus első bekezdés) is úgy „rendelkezett”, hogy az orvosoktól és a jogászoktól elveszi az oklevéllel együtt járó doktori címet. Helyette az okleveles orvos, okleveles jogász megjelölést kell használni.

A tervezetben megjelennek, de nem kerülnek részletezésre az „adjunktus”, „docens” titulusok. A tvr. 10. paragrafusa bevezeti az új egyetemi címeket (gyakornok, tanársegéd, adjunktus, docens), amellyel egyszerűsítik és átláthatóvá teszik az egyetemi hierarchiát, ezzel párhuzamosan a régi elnevezéseket megszüntetik.

ÖSSZEGZÉS

Magyarországon az 1948-ban elkezdődött államosítások kapcsán, bürokratikus úton kívánták megoldani a tudomány államosítását is. Az aspirantúra bevezetése és szabályozása – a korábbi állapotokhoz képest – javítani kívánt a tudományos fokozatok megítélésén. Ezzel együtt – szintén a korábbi rendszerhez képest – áttekinthetőbbé és egyértelműbbé tette az új tudományos fokozatok megszerzésének feltételeit, amely egyben egy biztonságos, kiszámítható – mai szóval élve – „tudósi életpályamodell” megteremtését segíthette elő. De bármennyire is előremutatónak tűnhet strukturális értelemben az 1950-ben bevezetett rendszer, alapvetően a szovjet tudománypolitika átvételét szolgálta, a tudomány átpolitikálását és a kommunista párt által uralt tudományos élet személyi és szervezeti szintű kialakítását, ezzel párhuzamosan a nem marxista tudósok kivetését a tudományos életből.

Az egyoldalú, kötelezően követendő vulgármarxizmus és -leninizmus, illetve sztálinizmus, majd az 1950-től marxizmus–leninizmus tanszékek és intézetek folyamatosan megalakulása (vö. ROMSICS 2005: 362–363; GYARMATI 2011: 145), amelyeknek sugározniuk kellett az új eszmét, szükségszerűen a tudományos gondolkodás pluralizmusának beszűküléséhez vezetett.

Az MTT-nek és később az Akadémiának benyújtott – most megvizsgált – iratok sokkal inkább a vázlatos, még megvalósulás előtti állapotokat, a régi és az új rendszer kusza, még le nem tisztult képét mutatják. Előrevetítik a marxista ideológia hegemoniáját, valamint a képzés bevezetésével egyben szakképzés-szerűvé alakított aspirantúrát. A törvényerejű rendeletek ezzel szemben már a rendezett, végleges formába öntött új struktúra lenyomatai.

IRODALOM

- GOLNHOFFER Erzsébet (2006): Rendszerváltások a tudomány legitimációjában – Magyarország, 1945–1949. In SZABOLCS Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Budapest: Eötvös József Kiadó, 9–28.
- GYARMATI György (2011): *A Rákosi-korszak*. Budapest: ÁBTL–Rubicon.
- HUSZÁR Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RAINER M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- ROMSICS Ignác (2001): Gazdaság és gazdálkodás. In *A Dunánál. Magyarok a 20. században (1918–2000)*. Encyclopaedia Humana Hungarica. (Online: <http://mek.oszk.hu/01900/01906/> [2013. 04. 27.]
- ROMSICS Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VINCZE Tamás (2011): *Karrierutak és iskolateremtés a XX. század első felének magyar neveléstudományában (Mitrovics Gyula pályájának és szakmai műhelyének kvalifikációtörténeti nézőpontú bemutatása)*. Doktori disszertáció, kézirat. (Online: <http://www.doktori.hu/index.php?menuid = 193&vid = 7516> [2013. 04. 27.]